

دعا از منظر قرآن و سنت

محب الله مفلح^۱ | عبدالحق حبیبی^۲

چکیده

دعا به معنای اظهار عجز و نیاز در پیشگاه خداوند متعال، از مهم‌ین ابزارهای معنوی انسان برای روبرویی با مشکلات و حوادث زندگی است. قرآن کریم با ذکر نمونه‌های متعددی از دعا‌های پیامبران، این حقیقت را یادآور می‌شود که بندگان شایسته، همواره در سختی‌ها و نیازها، به درگاه الهی پناه می‌برند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی جایگاه دعا از منظر قرآن پرداخته و در پی پاسخ به این پرسش اصلی است که «دعا در قرآن چه جایگاه، شرایط و آثاری دارد و ترک آنچه پیامدهایی برای انسان به همراه دارد؟» هدف تحقیق، تبیین اهمیت دعا به عنوان راه ارتباط مستقیم بنده با خدا و بازشناسی آثار فردی و اجتماعی آن است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که قرآن کریم دعا را نه تنها عملی عبادی، بلکه ضرورتی حیاتی برای رشد معنوی انسان معرفی می‌کند و بر اجابت آن، مشروط به رعایت آداب و شرایط، تأکید دارد. ترک دعا، به ویژه در عصر حاضر، از عوامل مهم ضعف روحی و دوری از خداوند است که پیامدهای آن را می‌توان در سطوح درونی و بیرونی، جسمی و روحی مشاهده کرد. همچنین، نتایج حاکی از آن است که دعا در اسلام تابع ضوابط شرعی است و موضوع، شیوه و محتوای آن باید بر اساس هدایت الهی و تعالیم پیامبران باشد.

کلیدواژه‌ها: دعا، شرایط دعا، آثار دعا، قرآن و سنت، دعای ممنوع، دعای برگزیده

۱. ماستری تفسیر و علوم قرآن، دانشکده علوم اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه (نماینده افغانستان)، کابل، افغانستان

۲. دکتری علوم قرآن، استاد دانشگاه پنجشیر، پنجشیر، افغانستان

مقدمه

دعا نشانه تسلیم قلبی انسان در برابر قدرت و رحمت بی‌پایان خداوند متعال است. این عمل عبادی، سلاحی نیرومند در دست مؤمن برای مقابله با مشکلات و پاسخ به نیازهای مادی و معنوی به شمار می‌رود. با این حال، همان‌گونه که می‌تواند راهگشای قرب به پروردگار و هدایت باشد، گاه در اثر انحراف و غفلت، به مسیری نادرست همچون شرک و بدعت کشیده می‌شود. دعا باید خالصانه و تنها متوجه ذات اقدس الهی باشد؛ زیرا او شنوا، آگاه و بی‌نیاز از هر واسطه، دربان یا ترجمان است. مؤمن وظیفه دارد در نیایش‌های خود تنها خدا را بخواند و با بهره‌گیری از اسمای حسنی الهی، با او به راز و نیاز پردازد.

بخشی از اذکار و ادعیه رایج در میان مردم، متأسفانه فاقد پشتوانه معتبر قرآنی و حدیثی است و گاه آمیخته با خرافات و بدعت‌هایی می‌شود که از روح اصیل دعا فاصله دارد. اصلاح این وضعیت، تنها با پالایش محتوای دعاها و بازگشت به معارف ناب و منابع اصیل دینی امکان‌پذیر است. دعا در حقیقت ارتباط مستقیم و بی‌واسطه بنده با خداوند متعال است که باید بر اساس آموزه‌های قرآنی و روایات صحیح معصومان^(ع) انجام گیرد تا ضمن حفظ روح توحیدی، آثار تربیتی و معنوی آن نیز در زندگی فرد و جامعه نمایان شود. پژوهش حاضر با هدف تبیین چیستی دعا، بررسی چرایی جایگاه و اهمیت آن و تحلیل آثار فردی و اجتماعی این عبادت، بر پایه آیات قرآن کریم و سنت معتبر معصومان تدوین شده است. امید است این تلاش علمی، زمینه‌ای برای تعمیق معرفت دینی، تقویت نگرش توحیدی و زدودن پیرایه‌ها و انحرافات از فرهنگ دعا و ذکر فراهم آورد تا این سنت الهی، به شکلی ناب و اثربخش، در زندگی مسلمانان جایگاه واقعی خود را بازیابد.

۱. معنای دعا

دعا در لغت به معنای خواندن، درخواست حاجت، طلب آمرزش، طلب یاری، ثنا، ستایش، تضرع و گاهی به معنای مطلق صدا زدن نیز به کار می‌رود (معین، ۱۳۸۶: ۱، ۶۸۴). در قرآن نیز دعا گاه به معنای ندا و خواندن به کار رفته است، همانند آیه «هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ» در آنجا بود که زکریا، (با مشاهده آن همه شایستگی در مریم)، پروردگار خویش را خواند و عرض کرد: خداوند! از طرف خود، فرزند

پاکیزه‌ای به من عطا فرما که تو دعا را می‌شنوی» (آل عمران: ۳۸). واژه دعا و دیگر مشتقات آن در قرآن کریم به چندین معنا به کار رفته است که از جمله آن‌ها، خواندن، دعا کردن، خواستن از الله عزوجل، ندا دادن، صدا زدن، دعوت کردن به چیزی یا به سوی کسی، استغاثه و یاری خواستن. چنانکه حضرت نوح^(ع) دعا کرد: «فَدَعَا رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَأَنْتَصِرْ؛ پس از پروردگار خود خواست (دعا کرد) که من مغلوبم مرا یاری ده» (قمر: ۱۰).

۲. شرایط دعا برای استجاب

دعا در سنت اسلامی دارای آدابی است که رعایت آن‌ها زمینه اجابت را فراهم می‌سازد که ذیلاً ارائه می‌شود:

۱. نخستین شرط، آغاز و پایان دعا با حمد و ستایش پروردگار متعال و درود بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم است. در روایتی آمده است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم به فردی که بدون درود فرستادن بر ایشان در دعا شتاب ورزید، فرمودند: «ای نمازگزار، عجله کردی! هرگاه نماز گزاردی و نشستی، الله را به آنچه شایسته اوست، ستایش کن و بر من درود بفرست، سپس دعا کن». همچنین در پاسخ به کسی که خداوند را ستایش نمود و بر پیامبر صلی الله علیه و سلم درود فرستاد، فرمودند: «ای نمازگزار! دعا کن که دعایت پذیرفته می‌شود». این نشان می‌دهد که پیوند میان ستایش الهی، درود بر پیامبر و دعا، اساس قبولی آن است.

۲. دومین شرط، عزم و یقین در هنگام دعاست. انسان باید با اراده و اعتماد کامل از پروردگار درخواست کند و به اجابت آن باور داشته باشد. رسول اکرم صلی الله علیه و سلم در این باره فرمودند: «هرگاه یکی از شما دعا کرد، باید با عزم و اراده دعا نماید و نگوید: پروردگارا! اگر خواستی به من عطا کن؛ زیرا هیچ کس نمی‌تواند خداوند جل جلاله را به انجام کاری مجبور کند» (صحیح بخاری). این بیان، ضرورت یقین قلبی در دعا را آشکار می‌سازد.

۳. سومین شرط، پرهیز از شتاب در انتظار اجابت است. در حدیثی که امام ترمذی روایت کرده، پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم فرمودند: «يُسْتَجَابُ لِأَحَدِكُمْ مَا لَمْ يُعَجَلْ؛ یعنی دعای یکی از شما پذیرفته می‌شود، مادامی که عجله و شتاب نکند» (بیهقی، ۱۴۱۲: حدیث ۴۳۹۹). این اصل نشان می‌دهد که تأخیر در اجابت، نشانه رد دعا نیست، بلکه بخشی از حکمت الهی است.

۳. فواید دعا در زندگی مادی و معنوی انسان

دعا در فرهنگ اسلامی جایگاهی والا دارد و آثار و برکات فراوانی برای زندگی مادی و معنوی انسان به همراه می‌آورد. نخستین فایده، اجابت و تحقق دستور الهی است؛ چنان‌که خداوند متعال می‌فرماید: «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ؛ مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم» (غافر: ۶۰). این آیه نشان می‌دهد که دعا هم خواست و نیاز انسان را آشکار می‌سازد و هم اطاعت از فرمان پروردگار به شمار می‌رود.

دومین فایده دعا، در امان ماندن از خشم و غضب الهی است. پیامبر اکرم (ص) در حدیثی می‌فرماید: «مَنْ لَمْ يَدْعُ اللَّهَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ؛ کسی که خدا نخواند و دعا نکند، خداوند بر او غضب خواهد کرد» (ترمذی، بی‌تا: ۹، ۳۱۳). این روایت بیانگر آن است که ترک دعا موجب نارضایتی پروردگار خواهد شد؛ زیرا دعا نکردن، قطع ارتباط بندگی با خداوند می‌شود.

سومین فایده دعا، دفع سختی‌ها و بلاهاست. در روایت آمده است که پیامبر خدا (ص) فرمودند: «هیچ مسلمانی نیست که به درگاه خداوند دعایی کند که در آن گناه و قطع رحم نباشد، مگر اینکه خداوند یکی از سه چیز به او عطا کند: یا دعایش را به‌زودی مستجاب می‌کند، یا پاداش آن را برای آخرت ذخیره می‌کند و یا بدی را به سبب دعا از او دور می‌سازد» (بخاری، بی‌تا: حدیث ۵۹۵۸).

همچنین در حدیثی دیگر پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «لَا يَقُولَنَّ أَحَدُكُمْ: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي إِنْ شِئْتَ، وَلْيَعِزِّمِ الْمَسْأَلَةَ، فَإِنَّ اللَّهَ لَا مُكْرَهَ لَهُ؛ هیچ‌یک از شما نگوید: خدایا! مرا ببامرز اگر بخواهی؛ بلکه باید با عزم بخواهد، زیرا هیچ‌کس خداوند جل جلاله را مجبور نمی‌سازد» (بخاری، بی‌تا: حدیث ۵۹۵۸).

۴. اهمیت دعا از منظر قرآن

دعا در متون قرآنی و روایی جایگاهی بنیادین دارد و به‌عنوان راه ارتباط بنده با پروردگار و عامل رشد معنوی و نجات اخروی معرفی شده است. در قرآن کریم خداوند متعال می‌فرماید: «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ

جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ؛ پروردگار شما گفته است: مرا بخوانید تا (دعای) شما را بپذیرم! کسانی که از عبادت من تکبر می‌ورزند به زودی با ذلت وارد دوزخ می‌شوند» (غافر: ۶۰). در این آیه، دعا هم‌ردیف عبادت قرار گرفته و ترک آن نشانه استکبار دانسته شده است که پیامد آن ورود به جهنم با خواری است.

در آیه دیگر آمده است: «وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ؛ و هنگامی که بندگان من، از تو درباره من سؤال کنند، بگو من نزدیکم، دعای دعا کننده را به هنگامی که مرا می‌خواند، جواب می‌دهم. پس باید دعوت مرا بپذیرند و به من ایمان بیاورند تا راه رشد را بیابند» (بقره: ۱۸۶). این آیه نشان‌دهنده رابطه مستقیم، بی‌واسطه و پر از رحمت میان خالق و مخلوق است.

همچنین دعای حضرت ابراهیم علیه‌السلام در قرآن بیانگر جایگاه والای دعا در حیات انبیا است: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءَ رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ؛ حمد خدایی را که در پیری، اسماعیل و اسحاق را به من بخشید؛ مسلماً پروردگار من، شنونده (و اجابت کننده) دعا است. پروردگارا! مرا برپا کننده نماز قرار ده و از فرزندانم (نیز چنین فرما)، پروردگارا: دعای مرا بپذیر! پروردگارا! من و پدر و مادرم و همه مؤمنان را، در آن روز که حساب برپا می‌شود، پیامرز» (ابراهیم: ۳۹-۴۱).

این آیات نشان می‌دهد که دعا، محور عبودیت و راهگشای ارتباط عمیق انسان با خداوند متعال است. به همین دلیل در زندگی انبیای بزرگ هم حضور اساسی و مؤثر داشته است.

۵. اهمیت دعا در روایات

جایگاه دعا در معارف دینی، همواره در روایات اهل بیت^(ع) و سنت پیامبر اکرم^(ص) مورد تأکید بوده است. امام علی^(ع) در بیان ارزش دعا می‌فرماید: «أَحَبُّ الْأَعْمَالِ إِلَى اللَّهِ فِي الْأَرْضِ الدُّعَاءُ؛ بهترین عمل بندگی نزد خداوند در روی زمین، دعا است» (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷: ۳۹). این روایت نشان می‌دهد که محبوب‌ترین عمل در نزد خداوند متعال بر روی زمین، دعا و راز و نیاز بنده با پروردگار است.

پیامبر اکرم^(ص) نیز در روایات گوناگون به اهمیت دعا پرداخته‌اند. در حدیثی می‌فرمایند:

«الدُّعَاءُ مُخُ الْعِبَادَةِ وَلَا يَهْلِكُ مَعَ الدُّعَاءِ أَحَدٌ؛ دعا مغز و عصاره عبادت است و هیچ کس با دعا کردن هلاک نمی شود» (راوندی، ۱۴۰۷: ۱۸). این بیان نشان دهنده آن است که دعا جوهره و حقیقت عبادت محسوب می شود و اثر آن مانع هلاکت معنوی و سقوط انسان می گردد.

همچنین در روایتی دیگر رسول خدا (ص) فرمودند: «أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ الدُّعَاءُ، فَإِذَا أَدِنَ اللَّهُ لِلْعَبْدِ فِي الدُّعَاءِ فَتَحَ لَهُ بَابَ الرَّحْمَةِ، إِنَّهُ لَنْ يَهْلِكَ مَعَ الدُّعَاءِ أَحَدٌ؛ بهترین عبادت دعاست و هرگاه خداوند به بنده ای اذن و توفیق دعا دهد، در رحمت را بر او گشوده است. بی تردید هیچ کس با دعا هلاک نمی شود» (ابن قیسرانی، ۱۴۱۶: ۱، ۴۳۱).

از مجموعه این روایات برمی آید که دعا، برترین و محبوب ترین عمل نزد خداوند و راهی مطمئن برای دریافت رحمت الهی و مصون ماندن از هلاکت روحی و دینی محسوب می شود. بنابراین دعا کنید؛ زیرا دعا به درگاه خدا و مسئلت کردن از او بلایی را که قضا و قدر الهی به آن تعلق گرفته و فقط مانده که به اجرا درآید، دفع می کند.

۶. توصیه و ترغیب قرآن به دعا

یکی از محورهای مهم در قرآن کریم و روایات، توصیه و ترغیب به دعاست. از جمله: «وَأَسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا؛ از فضل خدا درخواست کنید» (نساء: ۳۲) همچنین فرموده است: «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ؛ پروردگارتان فرمود مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم» (غافر: ۶۰). در آیه دیگری نیز آمده است: «فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ؛ پس خدا را با دلی پاک و خالص بخوانید، هرچند کافران خوش نداشته باشند» (غافر: ۱۴) و نیز: «ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يَحِبُّ الْمُعْتَدِينَ؛ پروردگار خود را (آشکارا) از روی تضرع و در پنهانی، بخوانید! (و از تجاوز، دست بردارید که) او متجاوزان را دوست نمی دارد» (اعراف: ۵۵).

دعا ابزار نیازخواهی از پروردگار و نشانه ای از بندگی، فروتنی و ارتباط صمیمی با خالق است. قرآن کریم در آیات متعددی به این موضوع اشاره کرده و دعا را از صفات برجسته پیامبران دانسته است. از جمله در آیات ذیل:

۱. خداوند متعال درباره پیامبران می فرماید: «إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا

رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ؛ آنان در کارهای نیک شتاب می کردند و ما را از روی رغبت و بیم می خواندند و در برابر ما فروتن بودند» (انبیاء: ۹۰).

این آیه، پیامبران الهی را به سبب داشتن سه ویژگی اساسی، مورد ستایش قرار داده است: نخست سرعت و پیشگامی در کارهای خیر؛ دوم دعا با انگیزه رغبت به رحمت الهی و بیم از عذاب او؛ سوم خشوع و فروتنی در برابر پروردگار. همین صفات سه گانه عامل برتری پیامبران، غلبه آنان بر دشمنان و نزول یاری الهی بوده است.

۲. قرآن کریم در توصیف مؤمنین راستین می فرماید: «أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا؛ آن کسانی که ایشان را [به جای خدا] می خوانند، خود نیز در پی وسیله ای به سوی پروردگارشان هستند تا بدانند کدام یک از آنان به او نزدیک ترند؛ و به رحمت او امید دارند و از عذابش بیمناکند. بی گمان عذاب پروردگارت همواره ترسناک است» (اسراء: ۵۷). طبق این آیه، دعا و نیایش و عرضه نمودن تمام حاجات و ضرورت ها به درگاه پروردگار، سنت همیشگی پیامبران، عادت پسندیده اولیای الهی و شیوه مؤمنان راستین بوده است.

در آیه دیگری از قرآن نیز، دعا به عنوان شاخصه بارز بندگان مؤمن معرفی شده است: «تَتَجَافَىٰ جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا؛ پهلوهایشان از بستر جدا می شود و پروردگارشان را از روی بیم و امید می خوانند» (سجده: ۱۶). این آیات بیانگر آن است که مؤمنان راستین، در برابر آیات الهی خاضع و فروتن اند، شب زنده داری و دعا را پیشه می سازند و با خلوص دل از پروردگار خویش رحمت می طلبند و از عذاب او می هراسند.

۳. قرآن دعا را حقیقت دین معرفی کرده و فرموده است: «هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ؛ درحالی که دین خود را برای او خالص گردانیده اید، او را بخوانید» (انعام: ۵۷).

۷. آثار و پیامدهای دعا

از منظر معرفتی، دعا استقلال مطلق به اسباب عادی را نفی کرده و توجه دل را به «مُسَبَّب

الاسباب» معطوف می‌سازد. در روایات آمده است که دعا جزئی از قدر الهی و در زنجیره اسباب تحقق امور قرار دارد. بر این اساس، دعا صرفاً یک تلقین روانی یا آرامش موهوم نیست، بلکه واقعیتهایی است که می‌تواند مشکلات بزرگ را حل نماید و حتی از اسباب طبیعی نیز قوی‌تر عمل کند. کسانی که خود آثار دعا را تجربه کرده یا شاهد تجربه دیگران بوده‌اند، آن را یک نیروی واقعی می‌دانند، گرچه خاصیت تلقینی و روانی آن نیز انکارناپذیر است. لذا دعا در معارف دینی آثار عمیق و گسترده‌ای در زندگی فردی و اجتماعی انسان دارد. برخی از این آثار را که از متن روایات شریف برگرفته شده است، در ادامه می‌آوریم:

۷-۱. آثار دنیوی دعا

دعا در زندگی انسان نقشی بنیادین دارد و استحکام همه ابعاد وجودی، اعم از اعتقادی، اخلاقی، عملی، اجتماعی و حتی اقتصادی، به آن وابسته است. دعا وسیله ارتباط با خداوند، عامل تقویت اراده، آرامش روحی و استواری در برابر مشکلات است. دستیابی به اهداف دنیوی و اخروی بدون نیایش ممکن نیست؛ زیرا دعا سرچشمه امید، انگیزه و توکل است و زمینه‌ساز پیشرفت فردی و جمعی می‌گردد که به چند نمونه اشاره می‌کنیم:

۱. ازدیاد الفت و محبت جمعی: پیامبر اکرم^(ص) در یکی از دعاهای جامع خود بر این موضوع اشاره فرموده‌اند: «اللهم أَلِفْ بَيْنَ قُلُوبِنَا، وَأَصْلَحْ ذَاتَ بَيْنِنَا، وَاهْدِنَا إِلَى سَبِيلِ السَّلَامِ، وَنَجِّنَا مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ، وَجَنِّبْنَا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ، وَبَارِكْ لَنَا فِي أَسْمَاعِنَا وَأَبْصَارِنَا وَقُلُوبِنَا وَأَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا، وَتَبَّ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ، وَاجْعَلْنَا شَاكِرِينَ لِنَعْمِكَ، مَثْنِينَ بِهَا عَلَيْكَ، قَابِلِينَ هَا مِنَّا، وَأَتَمِّهَا عَلَيْنَا؛ خَدَايَا، بَيْنَ دُلْهَائِي مَا الْفَتَّ بِيَاوِرَ وَ اخْتِلَافَاتِ وَ نَاسِزْكَارِي هَائِي مَا رَا اَصْلَاحَ كُنْ. مَا رَا بِه رَاهَائِي صَلَاحَ وَ دُوسْتِي هِدَايَتِ فَرْمَا وَ اَز تَارِيكِي هَا بِه سُوِي نُوْر وَ رُوشْنِي نَجَاتِ بَدَه. خَدَايَا، مَا رَا اَز فَوَاحِشِ أَشْكَارِ وَ پَنَهَانِ دُور كُنْ وَ دَر شَنِيدَار، بَيْنَائِي، دَلْهَا، هَمْسِرَانِ وَ نَسْلِ هَائِي مَا بَرَكْتِ عَطَا فَرْمَا. تَوْبَةُ مَا رَا بِپَذِيرِ كِه قَطْعاً تُو بَسِيَار تَوْبَه پَذِيرِ وَ مَهْرَبَانِي. مَا رَا شَكْرْگَزَارِ نَعْمَتِ هَائِي گَرْدَانِ وَ زَبَانْمَانِ رَا بِه سَتَائِشِ اَز تُو وَاوَادَارِ وَ نَعْمَتِ هَائِي رَا بِه كَمَالِ بَرِ مَا تَمَامِ كُنْ» (سنن ابی داود، بی تا: حدیث ۹۶۹).

۲. زدودن روح استکبار و نفاق: پیامبر اکرم^(ص) می‌فرمایند: «مَنْ أَكْثَرَ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ فَقَدْ بَرِيَ مِنَ النِّفَاقِ؛ هَر كِه خُدا رَا بَسِيَار يَاد كُنْد اَز نِفَاقِ دُور خَوَاهْد مَانْد» (محمدی ری شهری،

۱۳۶۷: ۲، ۹۷۳). از این رو دعا و ذکر الهی روح تکبر و استکبار را می‌میراند و انسان را از دام نفاق می‌رهاند.

۳. تقویت و استحکام بنای معرفت انسان: هنگامی که انسان به درگاه پروردگار روی می‌آورد، درمی‌یابد که خداوند بر همه چیز قادر و بر اسرار درون و بیرون آگاه است. این اندیشه سطح معرفت و شناخت او را ارتقا می‌بخشد، به‌ویژه زمانی که با ادعیه اهل بیت علیهم السلام انس بگیرد که مملو از معارف ناب و خداشناسی است.

۴. تلطیف روح و طهارت نفس: ارتباط با معبود، دل را صیقل می‌دهد و جان را به‌سوی پاکی و صفا می‌کشاند. افزون بر آن، دعا آرام‌بخش دل‌ها و تسکین‌دهنده آلام روحی و روانی است؛ زیرا دعا یاد خدا است و یاد خدا آرام‌بخش دل و جان عبد: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد: ۲۸).

۵. جهت‌دهی به زندگی و ساختن آرمان‌های متعالی: دعا انسان را امیدوار می‌سازد؛ زیرا او خود را در پیوندی صمیمی با منبع فیض مطلق می‌یابد و از تنهایی و بی‌پناهی رهایی پیدا می‌کند. در حقیقت، دعا نور امید را در دل انسان می‌افروزد. انسان ناامید همچون مرده‌ای بی‌تحرك است؛ اما کسی که چراغ امید در دل دارد، حتی در سخت‌ترین شرایط، همچون بیماری یا میدان نبرد، با انگیزه و توان به زندگی و پیروزی ادامه می‌دهد.

۷-۲. آثار اخروی دعا

آثار دعا در آخرت تجسم ایمان، عبودیت و توکل بنده بر خدای متعال است و از بزرگ‌ترین سرمایه‌های سعادت ابدی به شمار می‌آید. دعا در آخرت همچون توشه‌ای است که انسان با خود به سرای باقی می‌برد و نتیجه اخلاص، خشوع و ارتباط صمیمانه با پروردگار در دنیا، در قیامت آشکار می‌شود. قرآن کریم بیان می‌دارد که اهل بهشت در سخن خود به دعا به‌عنوان رمز نجات اشاره می‌کنند و اعتراف دارند که همواره در دنیا پروردگارشان را می‌خواندند و به سبب همین ارتباط قلبی و زبانی از عذاب و شقاوت رهایی یافته‌اند. لذا دعا سبب اجابت خواسته‌های بنده در دنیا است و در آخرت نیز زمینه آمرزش، شفاعت، ارتقای درجات و نزدیکی به رحمت الهی را فراهم می‌سازد. روایت‌های متعدد پیامبر اکرم (ص) نشان می‌دهد که دعا عبادتی است که حتی اگر ظاهر آن در دنیا به اجابت ظاهری

نرسد، در آخرت به صورت ثواب عظیم و گاه به شکل دفع عذاب یا ارتقای مرتبه به مؤمن عطا می‌شود. از این رو، دعا وسیله امیدواری مؤمنان به فضل و مغفرت الهی است و مانع نومیدی در عرصه قیامت می‌گردد. بندگان که در دنیا به دعا مداومت دارند، در آخرت با آرامش و اطمینان در سایه رحمت الهی قرار می‌گیرند.

دعا یکی از عوامل اساسی رشد و تعالی انسان است؛ زیرا او را از غرور، تکبر، استکبار و خودپرستی دور می‌سازد و هماهنگ با فطرت، دل را به سوی خدای سبحان متوجه می‌کند و زندگی با عزت و شرافتمندانه به او می‌بخشد. از این رو، بر انسان لازم است که در همه حال ذکر خدا و درخواست و دعا بر زبان و دل داشته باشد؛ زیرا هر دعا و ذکر نوعی اجابت الهی است. آیات و روایات فراوان نشان می‌دهند که هیچ شرایطی نباید مانع دعا شود و دعای بنده نزد خداوند بی‌ثمر نمی‌ماند. دعا برای مؤمن سه حالت دارد: یا در دنیا مستجاب می‌شود، یا بلایی از او دفع می‌گردد، یا در آخرت به صورت ذخیره‌ای ارزشمند به او عطا می‌شود. مؤمن در قیامت وقتی ثواب عظیم دعا را می‌بیند، آرزو می‌کند کاش هیچ دعایش در دنیا مستجاب نشده بود. بنابراین، پاسخ خداوند به دعا همواره در سه شکل است: عطای فوری، بخششی بهتر از خواسته، یا تأخیری همراه با خیر و برکت بیشتر.

۸. دعای ممنوع در سنت نبوی (ص)

۱. طلب عذاب: از انس روایت است که پیامبر اکرم (ص) روزی به عیادت بیماری رفت که از شدت رنج و ناتوانی، همچون جوجه‌ای ضعیف شده بود. حضرت پرسید: «آیا چیزی دعا می‌کردی یا از خداوند چیزی می‌خواستی؟ بیمار گفت: بله، می‌گفتم: «خدایا! مجازات آخرتم را همین جا در دنیا به من بده». پیامبر (ص) فرمودند: «سبحان الله! طاقت آن را نداری؛ چرا نگفتی: پروردگارا! در دنیا نیکی عطا کن و در آخرت نیز نیکی مرحمت فرما و ما را از عذاب دوزخ برهان». سپس پیامبر برای او از خداوند شفا طلبید و خدا شفایش داد. این روایت نشان می‌دهد که در دعا نباید درخواست رنج و عذاب کرد، بلکه باید نیکی دنیا و آخرت را با هم طلبید.

۲. طلب مرگ: از قیس بن ابی حازم روایت است که گفت: دَخَلْنَا عَلَى خَبَّابِ بْنِ الْأَرْتِّ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - فَقَدْ اِكْتَوَى سَبْعَ كَيَاتٍ فِي بَطْنِهِ، فَسَمِعْتُهُ يَقُولُ: لَوْلَا أَنَّ رَسُولَ

الله - صلى الله عليه وسلم - نَهَانَا أَنْ نَدْعُو بِالْمَوْتِ، لَدَعَوْتُ بِهِ، فَقَدْ طَالَ بِي مَرَضِي؛ به عیادت خباب بن الارت رفتیم، درحالی که به سبب شدت بیماری، هفت بار شکمش را داغ کرده بودند. او گفت: «اگر پیامبر صلی الله علیه و سلم ما را از دعا برای مرگ نهی نکرده بود، من مرگ خود را می طلبیدم؛ زیرا بیماری ام طولانی شده است» (مسلم، ۱۴۱۲: حدیث ۶۹۹۳).

- همچنین از انس روایت است که پیامبر اکرم^(ص) فرمودند: «هیچ کس نباید به خاطر بیماری یا سختی، آرزوی مرگ کند. اگر ناچار شد، تنها این گونه بگوید: پروردگارا! تا زمانی که زندگی برایم بهتر است، مرا زنده بدار و هرگاه مرگ برایم بهتر بود، جانم را بگیر». این احادیث نشان می دهد که اسلام، ناامیدی و طلب مرگ را ناپسند می داند و به جای آن، انسان را به تسلیم در برابر اراده الهی و دعا برای خیر دنیا و آخرت دعوت می کند. چنین نگاهی، روحیه صبر، امید و توکل را در مؤمن زنده نگه می دارد.
۳. نفرین دیگران: «عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، ادْعُ عَلَى الْمُشْرِكِينَ، قَالَ: إِنِّي لَمْ أُبْعَثْ لِعَانًا، وَإِنَّمَا بُعِثْتُ رَحْمَةً؛ به پیامبر اکرم^(ص) گفته شد که مشرکین را نفرین کنید. فرمودند: من لعن و نفرین کننده نیستم؛ زیرا به عنوان رحمت مبعوث شده ام».
۴. دشنام دادن دیگران بدون حق: پیامبر اکرم^(ص) می فرمایند: «دشنام دادن مسلمان، فسق و جنگ با وی کفر است». در موضعی دیگر فرمودند: «هیچ مردی مرد دیگری را به فسق یا کفر متهم نمی کند، مگر اینکه فسق و کفر بر او بازمی گردد، اگر این نسبت ها به آن درست نباشد» (بخاری، بی تا: حدیث ۶۰۴۵).
۵. دشنام دادن مردگان بدون حق و مصلحتی شرعی: رسول الله^(ص) می فرماید: «لَا تَسُبُّوا الْأَمْوَاتَ فَإِنَّهُمْ قَدْ أَفْضَوْا إِلَى مَا قَدَّمُوا» (بخاری، بی تا: حدیث ۹۳۱۳).

۹. دعاهای برگزیده قرآنی

در میان انواع دعاها، دعاهای قرآنی جایگاه ویژه ای دارند؛ زیرا این دعاها کلماتی هستند که مستقیماً از سوی خداوند نازل شده و با حکمت الهی همراهند. استفاده از دعاهای قرآنی مزیتی بزرگ دارد، چون الفاظ و مضامین آن ها دقیق، کامل و عاری از هرگونه لغزش بشری است. وقتی انسان به دعاهای قرآنی متوسل می شود، مطمئن است که درخواست های

او مطابق با آموزه‌های الهی و خواسته‌های پسندیده نزد پروردگار است. مزیت دیگر این دعاها، جامعیت آنهاست. بسیاری از دعا‌های قرآنی هم جنبه فردی دارند و هم اجتماعی؛ یعنی هم به نیازهای معنوی و روحی فرد توجه کرده‌اند و هم به مسائل زندگی جمعی و اخلاقی. از سوی دیگر، دعا‌های قرآنی انسان را به معارف عمیق توحید، معاد و بندگی رهنمون می‌سازند و همین امر سبب رشد معنوی و تربیتی می‌شود. بنابراین، عبد نباید از خواندن این دعاها غفلت کند؛ زیرا هم از سرچشمه وحی برخاسته‌اند، هم کوتاه و پرمعنا هستند و هم انسان را به‌سوی خواسته‌های صحیح و نجات‌بخش هدایت می‌کنند. اینک به چند نمونه از این دعا‌های ناب اشاره می‌کنیم:

۱. جامعیت دعای قرآنی: «رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ؛ بارالها! ما را از نعمت‌های دنیا و آخرت هر دو بهره‌مند گردان و از عذاب و شکنجه آتش دوزخ نگهدار» (بقره: ۲۰۶). این دعا از چنان جامعیتی برخوردار است که در چند واژه کوتاه، همه نیازهای اساسی انسان را در بر می‌گیرد. در بخش نخست، از خداوند «حسنة دنیا» خواسته می‌شود؛ یعنی هر خیر، برکت، سلامت، رزق پاک، آرامش و موفقیتی که مایه زندگی سالم و سعادت‌مند در دنیا است. در بخش دوم، «حسنة آخرت» مطرح است؛ یعنی بهشت، مغفرت و رضوان الهی که هدف نهایی انسان است. در بخش پایانی نیز پناه بردن از عذاب جهنم ذکر شده است که نهایت رحمت و نجات را طلب می‌کند. بدین ترتیب، این دعا با سه محور اصلی، هم سعادت دنیوی، هم رستگاری اخروی و هم نجات از شقاوت را تضمین می‌کند.

۲. گویای حال و روحیه بندگی دعای قرآنی: «رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِكْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاعْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ؛ پروردگارا! ما را به سبب آنچه از روی فراموشی یا خطا انجام دادیم، مؤاخذه مکن. پروردگارا! تکلیف سنگین و طاقت‌فرسا، آن‌گونه که بر پیشینیان ما نهادی، بر ما قرار مده. پروردگارا! آنچه را طاقت آن نداریم بر ما تحمیل مکن. بر ما ببخشای و ما را بیامرز و بر ما رحمت فرما. تو مولای مایی، پس ما را بر گروه کافران یاری ده و نصرت عطا کن» (بقره: ۲۸۶). این دعا

محتوایی سرشار از رحمت، مغفرت و یاری الهی دارد و مجموعه‌ای کامل از نیازهای فردی، اجتماعی و اعتقادی انسان را در قالبی کوتاه و پرمعنا بیان می‌کند.

۱۰. دعا‌های برگزیده روایی

دعا‌های مأثور از پیامبر اکرم^(ص)، جایگاه ویژه‌ای در سنت اسلامی دارند؛ زیرا کلماتی هستند که از زبان برگزیده خداوند جاری شده و هم از نظر معنا و هم محتوا، عمیق و هدایت‌گرند. مزیت این دعاها در آن است که روح بندگی، توکل و محبت الهی را در دل انسان تقویت می‌کنند. این دعاها با زبانی ساده، اما پرمعنا، ارتباط مستقیم بنده با پروردگار را نشان می‌دهند و انسان را به یاد رحمت و مغفرت الهی می‌اندازند. همچنین محتوای آن‌ها تربیتی است؛ به گونه‌ای که ایمان، اخلاق و اخلاق‌ورزی و مبانی اعتقادی در زندگی روزمره تقویت می‌شود. چند نمونه از این نوع دعا که حاوی ثنا و توصیف خداوند پاک است، ذکر می‌شود:

۱. «لا اله الا الله العظيم الحليم لا اله الا الله رب العرش العظيم لا اله الا الله رب السموات ورب العرش الكريم؛ معبودی به حق نیست مگر الله بزرگ و بردبار. معبودی حق نیست مگر پروردگار عرش بزرگ. معبودی به حق نیست مگر پروردگار آسمان‌ها و زمین و عرش گرامی».

۲. «لا اله الا الله وحده اعز جنده ونصر عبده و غلب الاحزاب وحده فلا شيء بعده؛ معبودی جز خدا نیست، یگانه است. سپاهش را عزت بخشید و بنده‌اش را یاری کرد و گروه‌های دشمن را به تنهایی شکست داد؛ پس چیزی پس از او (قدرتی برتر از او) وجود ندارد» (مسلم، ۱۴۱۲: حدیث ۱۱۰۰).

۳. «اللهم ربنا لك الحمد ملء السماوات والأرض و ملء ما بينهما، أهل الثناء والمجد، حق ما قال العبد وكلنا لك عبد؛ خدایا! پروردگار ما، ستایش از آن توست؛ به اندازه آسمان‌ها و زمین و آنچه میان آن دو است. تو شایسته ستایش و بزرگی هستی. آنچه بنده‌ات گفت، حق است و همه ما بندگان توایم» (مسلم، ۱۴۱۲: حدیث ۱۱۰۰).

نتیجه‌گیری

دعا در فرهنگ اسلامی مفهومی گسترده و عمیق دارد که هم در بُعد لغوی و هم در اصطلاح دینی به معنای ارتباط مستقیم بنده با پروردگار تبیین می‌شود. این ارتباط، نه صرفاً یک گفت‌وگوی لفظی، بلکه پیوندی روحانی است که جایگاه والایی در کتاب و سنت دارد. قرآن کریم و روایات پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت معصومشان (ع) به شکل‌های گوناگون بر اهمیت و فضیلت دعا تأکید کرده‌اند و آن را وسیله‌ای برای تقویت ایمان، آرامش قلب و تعالی روح معرفی نموده‌اند.

دعا ابعاد متنوعی دارد؛ گاه به صورت نیایش فردی و راز و نیاز شخصی است و گاه جلوه‌ای اجتماعی یافته و در قالب دعا‌های جمعی، روح وحدت و همبستگی را میان مؤمنان تقویت می‌کند. افزون بر این، شرایط و آدابی برای استجابت دعا بیان شده است که رعایت آن‌ها، زمینه تقرب بیشتر به خداوند و امیدواری به تحقق حاجات را فراهم می‌سازد. در مقابل، موانعی نیز وجود دارد که می‌تواند مانع اجابت گردد و توجه به آن‌ها نقش تعیین‌کننده‌ای در کارآمدی دعا دارد. دعا هم جنبه معنوی و روحی دارد و هم می‌تواند بر ابعاد جسمی و روانی انسان اثرگذار باشد؛ به گونه‌ای که موجب آرامش، امید، رفع اضطراب و افزایش انگیزه در زندگی می‌شود. در قرآن کریم و روایات معصومان، برگزیده‌ترین دعاها که از سوی خداوند نازل شده و یا از زبان پیامبران و اولیای الهی صادر شده، به عنوان الگویی ناب برای بندگان معرفی گردیده است؛ زیرا این دعاها مضامین جامع و هدایتگر دارند.

در کنار منابع دینی، سخنان اندیشمندان و تجربه‌های بشری نیز نشان می‌دهد که دعا آثار گسترده‌ای در زندگی فردی و اجتماعی دارد. از ایجاد امید و نشاط فردی گرفته تا تقویت پیوندهای اجتماعی و اخلاقی، همه از ثمرات دعاست. بدین ترتیب، می‌توان گفت دعا فقط یک عمل عبادی نیست، بلکه ابزاری جامع برای رشد معنوی، آرامش درونی و سامان‌دهی زندگی فرد و جامعه است.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن فهد حلی، احمد بن محمد، (۱۴۰۷ق)، *عدة الداعي و نجاح الساعي*، تهران: دار الکتب الإسلامی.
۲. ابن قیسرانی، محمد بن طاهر، (۱۴۱۶ق)، *ذخيرة الحفاظ*، هند: دار الدعوة.
۳. ابن ماجه، محمد بن یزید، (۱۴۱۸ق)، *سنن ابن ماجه*، (مصحح: معروف، بشار عواد)، بیروت: دارالجلیل.
۴. ابوداود سجستانی، سلیمان بن اشعث، (بی تا)، *سنن ابی داود*، (تحقیق: محمد محیی الدین عبدالحمید)، قاهره: دارالین الجوزی.
۵. بخاری، محمد بن اسماعیل. (بی تا). *الأدب المفرد*، بی جا: بی نا.
۶. بیهقی، ابوبکر احمد بن حسین، (۱۴۱۲ق)، *شعب الإيمان*، بیروت: دارالکتب العلمیة.
۷. ترمذی، محمد بن عیسی، (بی تا)، *سنن الترمذی*، بی جا: بی نا.
۸. راوندی، قطب الدین سعید بن هبة الله، (۱۴۰۷ق)، *الدعوات*، قم: انتشارات مدرسه امام مهدی (عج).
۹. محمدی ری شهری، محمد، (۱۳۶۷ش). *میزان الحکمة*، قم: مکتب الإعلام الإسلامی.
۱۰. مسلم بن حجاج، (۱۴۱۲ق)، *صحیح امام مسلم*، (مصحح: عبدالباقی، محمد فؤاد)، قاهره: دار الحدیث.
۱۱. معین، محمد، (۱۳۸۶)، *فرهنگ فارسی معین*، تهران: نشر آدنا.